

ЧИСЛО СУБСТАНТИВА В ПОРІВНЯЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

Т.К. Монжалеї

Сумський державний педагогічний університет

Типологія граматичної категорії визначається за кількома параметрами, найважливіші з яких: категоріальна семантика, тип формалізації, структура парадигм, похідність граем і характер їх опозицій. Історично кваліфікація типології категорії числа субстантива відбувалася на основі одного – двох визначальних кваліфікаційних ознак. Внаслідок цього граматична категорія числа термінологічно іменувалася словотвірною (П.Ф. Фортунатов), несинтаксичною (словотвірною) (Пешковский 1956:32-33) за характером похідності опозитивних граем, типоформи яких відзначаються самостійними значеннями. Лексико-граматичний тип категорії числа зумовлений семантичним відокремленням однини і множини (Поспелов 1955:78-80; Гепнер 1959:202; Сучасна українська літературна мова 1969:67-71). При цьому самостійність граем кваліфікується як окремі категорії однини і множини (Гепнер 1959:202), їх залежність у системі – як числові форми слова (Сучасна українська літературна мова 1969:69). Визнання категорії числа власне граматичною мотивується граматичною природою її семантики, яка складає глибинну сутність категорії, визначає тип опозицій. Лексична семантика порівняно з граматичною визнається додатковою і поверховою (Смирницький 1955:28-31). Ця точка зору співвідносна із вченням Б. Уорфа і І.І. Мішанинова про приховані і відкриті граматичні категорії (відповідно криптип і фенотип – за термінологією Б. Уорфа). Недоцільно в цьому разі диференціювати категоріальне значення на лексичну і граматичну його складову. Словозмінний характер граматичної категорії числа визначається АГ-70, 80 з додаванням низки винятків, які не вкладаються в межі зазначеного типу. Дериваційний тип категорії числа включає похідні форми словозмінного і словотвірного характеру (Бондарко 1976:110,118). Комплексний підхід до визначення типу граматичної категорії дає деталізовану кваліфікацію категорії числа в її цілісній системно-структурній організації. Вона репрезентована як словозмінна, класифікаційна семантико-граматична і граматична в різних її частинах (Безпояско та ін. 1993:150-151). Цій класифікації бракує цілісної підпорядкованості класифікаційних ознак єдиному типу. Визначення числа як категорії з семантико-граматичною домінантою і різноманітними її типами в різних семантичних групах субстантивних одиниць дає повну класифікаційну систему (Вихованець 1988:53-64). На синтагматичній основі категорія числа кваліфікується як позиційно непідпорядкована і синтагматично зумовлююча, характер парадигми якої в різних групах визнається класифікаційною, дериваційною, конверсійною, мутаційною, аналітичною тощо (Загнітко 1993:74-76). Повнота кваліфікації зумовлена визначенням типології опозитивних відношень на рівні структури і семантичних на рівні системи граматичної категорії (Вихованець 1988; Загнітко 1993).

Граматичні категорії досліджуються: 1) з позиції типології їх форм (відзначених і невідзначених певним внутрішньослівним формантом) (Панов 1999:168), 2) функціонального підходу з виділенням значущих і незначущих особливостей числа, первинних, парадигматичних, і вторинних, синтагматичних, функцій (Гак 1998:196). Типологічний підхід здійснювався з позиції вивчення польової структури категорії числа (Загнітко 1993:119), але він використаний лише як часткова методика.

Метою статті є визначення типології категорії числа в українській і російській мовах методом структурно-семантичного аналізу її складових і розосередження їх у структурі категоріального поля.

Типологія субстантивної категорії не може мати однозначну кваліфікацію. Її визначення мотивоване рядом параметрів, серед яких визначальними є семантика, синтагматика, характер формалізації і тип парадигматики, структура парадигми і особливості опозитивних відношень.

Типологія категорії числа української і російської мов в своїй основі ідентична, що репрезентує система, структурована в центрі категоріального поля. Центр поля демонструє універсалії (або фреквенталії), а периферія – типологічні особливості граматичних категорій числа досліджуваних мов.

Параметрія типологічних ознак має своєю домінантою інформативність граматичної категорії. Вона репрезентована особливістю формалізації семантики, рівнем синтагматичної незалежності, характером формалізації, типом парадигми, структурою категорії і специфікою опозитивних відношень між граемами. Центр поля граматичної категорії протиставлений його периферії на основі протилежності ознак в межах зазначених параметрів.

Формалізація семантики представлена морфологічними показниками – афіксальними експонентами категоріальної форми, які несуть у собі значення однини і множини. Для обох досліджуваних мов ці категоріальні показники одночасно виступають і родовими, до того ж родові значення в них первинні і формально диференційовані, більшою мірою в формі однини, меншою – в множині, де вони переважно знівельовані. Тож польова диференціація їх у полі категорії роду принципово відрізняється від розосередження їх у категоріальному полі числа, а саме, типізовані і нетипізовані родові форми включаються в центр поля категорії числа за умови вираження ними значення числа, формалізованого відповідним категоріальним показником. Периферію складають типоформи, категоріальне значення числа яких не відповідає типу формалізації (семантика однини у форм множини або семантика множини у форм однини). У цьому разі семантика виражена контекстуально. В українській і російській мовах формалізація представлена різними типами – внутрішньослівною і зовнішньою відносно до словоформи. Перша представлена типоформами, які складають центр поля категорії числа в обох мовах. Це свідчить про формальну зумовленість типології категорії числа в її основі. Периферія додає додаткових кваліфікаційних рис до типології числа. Формальна її

зумовленість більш властива категорії числа українського субстантива, ніж російського. Це виявляється в афіксальних утвореннях типформ множини української мови (*дитина* – *діти*, *боярин* – *бояра*, *дівча* – *дівчата*, *хлоп'я* – *хлоп'ята*, *мати* – *матері*). Формалізація категоріального значення множини, пов'язана з додатковою семантикою, в рівній мірі притаманна обом досліджуваним мовам, а саме просторовій (укр. *степи*, *піски*; рос. *льды*, *снеги*), різновидів (укр. *вітри*, *жита*; рос. *разговоры*, *красоты*), інтенсивності (укр. *роси*, *муки*; рос. *морозы*, *дожди*) тощо.

Грамаітична категорія числа української і російської мов в своїй основі базується на внутрішньослівній формалізації, типізованій в центральній частині поля і нетипізованій на його периферії. Типізована формалізація притаманна числовим одиницям обох мов, нетипізована – переважає в українській мові. Контекстуальна формалізація числових одиниць відзначається в обох мовах з певною перевагою їх в російській мові.

Грамаітична категорія числа синтаксично незалежна в центральній частині її поля. Числова форма субстантива самостійна на рівні словосполучення і речення в плані вираження нею категоріального значення в українській і російській мовах, самодостатня одиниця, значення якої не залежить від синтаксичного оточення.

Периферію поля грамаітичної категорії складають типформи, значення яких утворює синтаксичне оточення. При цьому категоріальне значення, формально визначене на рівні форми числа, більшою мірою не координується з синтаксично зумовленими значеннями, які відіграють першочергову роль у визначенні категоріального значення. Категоріальний показник числа знаходиться у складі синтаксично залежної форми. Подібні одиниці мають місце в обох досліджуваних мовах. Традиційно вони представлені іменниками *Pluralia tantum* та деякими іншими формами субстантива, в яких внутрішньослівна формалізація не відповідає категоріальному значенню. В обох досліджуваних мовах субстантиви *Pluralia tantum* в синтаксично залежній позиції виражають значення однини за наявності синтаксично залежного числового показника. Ним є категоріальна морфема або окрема лексична одиниця: “*Нічого не треба; дайте тільки свій байбарак надіти сьогодні на вечірний*” (Шевченко), “*Подле него лежат... черная круглая табакерка, зеленый футляр для очков...*” (Толстой). Пріоритетна роль належить лексичним одиницям в функції категоріальних показників числа. В цілому подібна формалізація рівною мірою властива обом мовам.

Інші групи субстантивних одиниць з синтаксично залежним грамаітичним компонентом певним чином розрізняються в двох мовах. В українській мові це значення розосередженої однини.

Формалізація категорії субстантива в українській і російській мовах синкретична, що виявляється у відсутності специфічно числових формантів, які розчиняються в родових показниках однини і відмінкових – множини. В них категоріальна семантика числа сприймається як вторинна, оскільки первинне значення репрезентоване експонентом. Тож категоріальна парадигма числа представлена родовими формами в відмінковій парадигмі. При цьому синкретичні парадигми не відіграють суттєвої ролі у формуванні категоріального поля числа. Незважаючи на це, грамаітична категорія числа в центральній частині його поля вважається парадигматично виявленою. Периферія представлена типформами числа, семантика яких синтагматично зумовлена, тобто не відповідає його внутрішньослівній формалізації. Це явище різною мірою представлене в російській і українській мовах. Воно виявлене в категоріальних формах збірної однини, що реалізують значення множини: “*А вы, жидова, як люди зайшли?*” (Шевченко), “*Часто он спал... с одною маленькою подушкой..., под которую подкладывал все, что имел белья...*” (Достоевский), сукупної однини: “*Що за народ такой сі козаки!*” (Шевченко), “*Все это коломненское население...*” (Гоголь).

Внутрішньослівна формалізація множини у певній частині іменників призводить до знівелювання категоріального значення числа за рахунок появи нового значення типу різновидів, просторового, інтенсивності тощо. Як наслідок – на формальній основі числової пари утворюється відношення, наближене до омонімічного: поріг оселі – пороги Дніпра, староста групи – старости на весіллі; сбор – сборы, снег – снега, вода – воды тощо. Ці процеси кількісно врівноважені в обох досліджуваних мовах.

Формалізація категоріальної семантики числа має своєю передумовою виділення двох видів форм – первинної і вторинної (похідної). За логікою первинною вважалася форма однини. Але частина словоформ функціонально подана переважно у формі множини. Серед них одиниці з переважаючим значенням множини різних семантичних груп: укр. *сльози*, *різки*, *нагаї*, *пальці*; рос. *объятия*, *сплетни*, *струны*, *ресницы*, а також іменники із значенням парності (укр. *уси*, *коліна*, *ноги*, *очі*; рос. *руки*, *бакенбарды*, *губы*, *колени*). Форма однини їх функціонує при певному її семантичному навантаженні: “*Сивий ус, стару чуприну вітер розвіває...*” (Шевченко); “*Срібний перстень на руці...*” (Шевченко); “*Пола его стуртука развевалась на ветру*” (Толстой); “*Чичиков поднял несколько бровь*” (Гоголь). Зворотна похідність властива обом мовам.

Типологія категорії числа визначається характером формалізації типформ, які складають грамеми однини і множини, та похідністю типформ грамеми. Форми однини не мають специфічних показників, значення зосереджене в родових формантах. Форми множини відзначені специфічними показниками, координованими з родовими показниками однини. Тож в основі своєї числові типформи множини похідні від типформ однини в українській і російській мовах. Похідність буває одночасно формальною і семантичною і лише семантичною. Формальна і семантична похідність зумовлює входження подібних типформ до центральної частини поля грамаітичної категорії в українській і російській мовах і визначає категорію як формозмінну. Периферію складають типформи з семантичною похідністю та непохідні типформи *Singularia tantum* та *Pluralia tantum*. Їх співвідношення з типізованими одиницями центральної частини спричиняє зміну типології категорії числа в бік класифікаційної. Це явище відзначається в обох мовах. Тенденції до відновлення формозміни подані утворенням форм множини від *Singularia tantum* та форм однини на базі *Pluralia tantum*. Перший процес, властивий обом мовам, приводить до утворення різних за семантикою лексем, другий спричиняє розщеплення множинної форми семантично і структурно. Семантичне розщеплення відзначається в обох мовах, а формальне – в російській мові: *деньги*>*деньга*, *овоци*>*овоц*, *чернила*>*чернило*, що свідчить про стійкість тенденцій словозмінності грамаітичної категорії числа переважно в російській мові.

З іншого боку в обох мовах відбувається процес плюралізації – закріплення форм множини як первинної у деяких семантичних групах іменників. Це розширення класифікаційних рис категорії в обох мовах.

Синтаксично зумовлена похідність відбувається у двох напрямках – *однина>множина* і *множина>однина* при незмінній внутрішньослівній формалізації. Лексикалізований категоріальний показник конкретизує значення числа, але не належить до структури форми, яка залишається незмінною. За відсутності будь-якого числового експонента значення числа зумовлюється контекстуально. Подібне явище сприяє набуттю категорією ознак, класифікаційних в обох мовах.

Категорія числа в обох мовах кваліфікується як формозмінна в своїй основі з додатковими ознаками словозмінного характеру, які переважають в російській мові, і класифікаційного характеру рівномірно в обох мовах.

Система категорії числа включає одномірну опозицію числа: *однина//множина* в двох досліджуваних мовах. З позиції польового підходу в центрі поля між графемами встановлюються корелятивні відношення, зумовлені формальною і семантичною опозицією типформ у межах відповідних родових одиниць. Некорелятивні відношення базуються на семантичних опозиціях при формальній ідентичності іменників *Pluralia tantum* та форм однини в значенні множини. Це явище може кваліфікуватися як внутрішньослівна антонімія (енантіосемія) на граматичному рівні. Протилежні за характером – синонімічні відношення – між числовими формами субстантива, експлікованими різними за числовими показниками однини чи множини, типізовано чи нетипізовано репрезентуючих категоріальне значення певного числа. Так відбувається природне поєднання граматичних і лексичних складових у формуванні структури граматичної категорії числа української і російської мов.

Похідність графем числа зумовлює привативне відношення між ними на рівні типформ або категоріальної семантики однієї формальної одиниці. Привативні відношення типформ відзначені в центрі категоріального поля числа. Привативні відношення внутрішньослівного характеру переважають на периферії категоріального поля.

Похідність має передумовою наявність первинної і вторинної опозитивних форм. Первинною традиційно є *однина*. Виключення складають множинні форми, які мають функціональну перевагу. Вони рівною мірою властиві обом досліджуваним мовам.

Числова похідність в основі своїй має формозмінний характер в українській і російській мовах. Словозмінний її характер виявляється при набутті формою множини нового предметно-поняттєвого змісту. Цей словотвір сприяє модифікації категоріальних відношень між одиницями граматичної категорії в напрямку еквіполентних. Подібне явище відзначається більшою регулярністю в російській мові.

Тож опозитивні відношення між графемами категорії числа російської і української мов корелятивні, привативні в центральній частині категоріальних полів, некорелятивні, привативні і еквіполентні на периферії. Частка привативних відношень переважає в російській мові, де семантична похідність підкріплюється формальною.

Стаття репрезентує один з можливих методів структурно-семантичного підходу до класифікації граматичної категорії числа субстантива.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія / За ред. М.С. Тимошика і Л.Л. Щербатенко.–К.: Либідь, 1993. –С.6-93.
2. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий / Под ред. С.Д. Кацнельсона. –Л.: Наука ЛО, 1976. –256 с.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / За ред. К.Г. Городенської. –К.: Наукова думка, 1988. –256 с.
4. Гак В.Г. Языковые преобразования.–М.: Школа «Языки русской культуры»,1998.–275с.
5. Гепнер Ю.Р. Очерки по общему языкознанию и русскому языкознанию. –Харьков, 1959.–372 с.
6. Грамматика современного русского литературного языка /Под ред. Н.Ю. Шведовой. –М.: Наука, 1970. –768 с.
7. Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (Проблеми теорії). –К., 1993. –344 с.
8. Панов М.В. Позиционная морфология русского языка. –М.: Наука, Школа «Языки русской культуры», 1999. –275.
9. Пешковский А.М. (О.М.) Русский синтаксис в научном освещении. –7-е изд. –М.: Учпедгиз, 1956. –512 с.
10. Поспелов Н.С. Соотношения между грамматическим категориями и частями речи (на материале современного русского языка) // Вопросы грамматического строя / Под ред. В.В. Виноградова и др. –М.: Изд-во АН ССР, 1955. –С. 74-91.
11. Смирницкий А.И. Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы грамматического строя / Под ред. В.В. Виноградова и др. –М.: Изд-во АН ССР, 1955. –С.11-53.
12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. –К.: Наукова думка, 1969. –584 с.

Надійшла до редколегії 18 березня 2003р